

Բայց ամենէն աւելի կը փոխէ բառ մը իւր նշանակութիւնն այլ-թանօններով, որ ճարտասառ նախաճ, յոստուի ձեռք մըն է. աղբիւնքով՝ պատճառի տեղը գործածելով, պատճառը՝ աղբիւնքի տեղը, պարունակողը՝ պարունակութեան տեղը եւ հասկառարը. Այսպէս աղբիւնքութեամբ գործածուած բառի մը նշանակութիւնը՝ գարձակը կրնայ փոխաբերութեամբ ընդարձակուիլ, եւ նախնականէն բոլորովին տարբար մը նշանակել. Այնքով կ'ըսուէր յուսով միայն աշնան միտքով, յետոյ՝ աշնան սկսած գրամ նշանակել. Բայց իրական արժանի մտաբեր չիմանալ. իսկ ամենէն վերջը՝ աշնան (գրամ) սկսած ամեն տեսակ օրով նշանակել: Եւ այս շատ յայտնի էր տեսնելու գրգռիւնն լեզուի մէջ, ուր argenti բառը՝ գրամ, ստակ ալ կը նշանակէ, թէպէտ սակի ըլլայ, թէպէտ թղթէ, իսկ Աստորիա քաղաքի (Guident) (սակի) կ'անուանուի արծաթէ նման թղթէ գրամը:

Աղբիւնքը պատճառի տեղը եւ ընդհանրապէս պատճառն աղբիւնքի տեղը առնուլ, գլխաւորաբար բայբառ մէջ շատ սովորական է. ինքրէլ բային բուն նշանակութիւնն է փութել, արնել (հմտ. ի խփել չլիլ) բայը գործածութեամբ յառաջ կ'գտնէ հետեւի, առնել նշանակութիւնը, եւ գործանալի է, իս. cercare, գլ. chercher բառն ալ, որ ըստ կազմութեան բոլորովին տարբեր է հայերէն ինքրէլ բառին տուգործական տեսակետով, մի եւ նոյն կերպով փոխած է իւր նշանակութիւնը՝ իս. circitare չըլիլ ի խփելու կազմութիւնն առնելով հմտ. բառը:

Ուրեմն բառերու կենդանի մէջ նշանակութեան փոփոխութիւնն յաճախապէս կը երևայնէ մին է. եւ թէ՛ այսպիսի փոփոխութեանց ժամանակ նախնական նշանակութիւնն երբեմն բոլորովին իսկ կը փորձուի, բնու գործանալի չէ, քանի որ միջադարեալ նշանակութիւններէն շատերը շատ անգամ՝ անգործածական ըլլալով կը գտնուան, կը մոռցուին, եւ նորերը կը կատարեն հնոյն պաշտօնը:

Բայց կայ տարիշ պատճառ մըն ալ նշանակութեան փոփոխութեան: Ինչպէս որ մի եւ նոյն բառին շատ մը զատ գործածութիւն եւ առանձնէր կու տանք, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն այլեւայլ նշանակութեանցը համար տարբեր տարբեր բառեր կրնայ սահմանել, նախ՝ լեզուն, եւ երկրորդ՝ գործածողը այն համար. Յովորտար հռոմէի կը համարուին յայտարար բառեր, սակայն համանիւնք միայն ընդհանուր գաղափարը բացատրելու տեսակետով, իսկ ժամանակն գործածութեան մէջ շատ կը տարբերին ընդհանուր գաղափարէն: Երկէն-ը բառին իբր համանիւնք կրնայ նկատուիլ ահ, օտարաբան, քաղաք, սակաւ, քաղաքացի եւն: Բայց ոչ դը պիտի ուզէ — ապահովաբար — հաստատել թէ այս բառերը մի եւ նոյն ըլլան, այլ փոքր ի շատէ կ'եղանակաւորեն երկէն-ը զգածուին:

Յայտնի էր անմտիկ մինչեւ հիմայ ըստանշաններն որ բառերու նշանակութիւնները կրնան բազմապատկուիլ, ճիշդաւորուիլ, բայց կրնան նաեւ

ամփոփուիլ, սեղմուիլ եւ տարիշ նշանակել բառերու անցնել: Այս վերջին գեղարք կրնայ լուսաւորել թէ ինչպէս լեզուն մը ամբողջութեամբ բառն իսկ կրնայ երբեմն այնպէս ցրուել իւր բուն նշանակութիւնն տարիշ բառերու վրայ, որ կը սկսուին այս տարիշ բառի տեղին շատ գործածուիլ, արդ կը մոռցուի նախնական բառը: Այս կը պատահէ երբեմն, երբ տարբար մը կու գայ կը մտնէ լեզուին մէջ, կը հաստատուի եւ բունն աւ հարաւորաբար մոռցնել կու տայ: Եւ կայ տարեգը լեզուն մը՝ որ տարբար բառերու յոյժ զգացած ըլլայ եւ իւր ընդի բառերը զգնած ըլլայ տարածական անցնող: Բայց այսպիսի ընդի բառերու եւ նշանակութեան կորուստի մէջ եւ նորապէս եւ տարբար բառերու երեւմանքը հարկաւ աղբիւնք լեզուաց հաւաքառ նմանութիւնը կը խաթարի, կը փորձուի, եւ որչափ իրարմէ հեռանան ժամանակաւ աւ տեղեւ, նոյնչափ կ'աւտարանան իրարմէ: Լեզուաց մէջ գաղաք չկայ, ամեն բան կը փոխուի, կը հեռանայր կ'աւտարանայ:

(Շարունակելով)

Հ. Յ. ՄՐԵ.

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՓՈԳՂԱԿՈՐՈՅ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՊՐԱՆՈՍԵՆ, ՆԻԻԹԻՐ ՊԵՏ-
ՄԻԹԵՆԸ ՀՆՈՅՑ ՄԻՋՆԻԿԵՐԵՆ ՄՈՏՆԵՆԻՐԻԹԵՆԸ
ԸՅՑ ՀՆՈՑԻՑ ՆԻԿ. ՄԵԹԻ

(Շարունակելով)

Հայոց քով անգիր դպրութեան գտնուիլը պարզուէն ետքը բնականաբար խնդրի կ'ընէ թէ ինչ շափով ազգած է այն գրաւոր յիշատակարաններուն վրայ, Մասամբ մեր այս խնդրին նկատմամբ կ'ընդունին Հայք որ առական գրականութեան գրաւոր յիշերը կախուած ունին բերանացիներէն կամ անգիրներէն: Այսպէս Հ. Ղ. Յովնանեան՝ որ ամենէն աւելի զբաղած էր առական հետազոտութեան, կը գրէ՝ "միայն կայ տարբեր յիշատակեալ իրեն հեղինակ առական" Արարան անուամբ վարդապետ ոմն, որ հաւանաբար ի գիր առած է առականոր առական ի բերանացի տողովդգեան լրաններէն, որը առկա առնելով եւ բազմապատկելով՝ այժմու հաւաքածոյից մէջ մինչեւ ի մեր ձեռք հասած են, ղայն որ այն "Արարան ոմն, մեղի այժմ տնտիւմ է իւր ժամանակին հաշու կաւոր Արարան Այգեղեան, որուն առական հիմնական աղբիւրներուն կարգը գնել նաեւ անգիր տողովդգեան դպրութիւնը հարկ չկայ:

«Հետազոտութիւնք» Բ. 275. տես «Հանգիտ» 1890, էջ 250, 255:

որուն գեղեցիկ օրինակն է՝ Եղ-Անիւ, կատարեալ՝ Եղ-Կալէս եւն:

եւ որդէն ամենեւին հաւանական չէ որ հին ժամանակ որեւէ վարդապետ մը ժողովրդեան բերնէն պայտիս անգիր առաքներ հաւաքէր. (§ 525.) Ասով չենք ժխտեր վարդանեան հաւաքմանց վրայ որեւէ ժողովրդական ազգեւցութիւն եղած ըլլալը. բայց այս ազգեւցութիւնը՝ որ նոյն հաւաքմանց աւել ժամանակի զարգացման ատեն միայն կը տեսնենք, պետք չէ չափազանցընել. Այս ազգեւցութիւնը պետք է ճշգրտել, որ ըստ մեզ կրկին ձեւով յերեւան կու գայ, կերպապէս եւ նիւթապէս. (§ 526.) Նախ որ գրուէր ճամբով մեզի հասած ժողովրդական օտարներն անհնար է համարել թէ ճիշդ իսկական ժողովրդեան առաջնամբ գրի առնուած անգիր զընցներ ու առականք ըլլան: Ասանց մէկ մասը ժողովրդեան քօսէ եւ ոչ ծածկով էր. բայց թէպէտ ժողովրդենէ առնուած ալ չեն նիւթապէս, դռնէ կերպապէս ժողովրդական քննաւորով, ուստի վարդանեան հաւաքմանց մէջ պայտիսներն՝ որոնք նաեւ ոչ թէ ժողովրդականն՝ այլ ընդհակառակն գրաւոր ծագում ունին, ժողովրդականներու կարգը կը դասենք, մինչ յետոյ գէթ կերպական ժողովրդական խմբագրութեանն ենթակուած են: Այսպիսի ժողովրդական վէպի նիւթերը ծագած են ընդհանրապէս «նստիկան», առականքն, թէեւ ոչ ուղղակի, այլ հայ թարգմանաւոր թանամբ, որ նիւթերը դիւրաւ ժողովրդական նկարագիր կը ստանան՝ մոխրակաւով բերնէ բերն շրջող առանձնեւ, նկատելով ժողովրդեան միասնութիւնն առաւելուօրաց. գարձեալ անշուշտ պայտիսի նիւթեր մուծած են նաեւ դպրոցները: Մէկ կողմանէ ժողովրդեան մէջ կային կենդանական առասպելներն ու զընցներն եւ անկէ բղխած առանձները, որոնց հազիւ նշմարաբեր կը գտնենք հին հայ մատենագրութեան մէջ՝ հին մատենագրաց ժողովրդական պայտիս իրաց նկատմամբ ունեցած խորշման պատճառաւ: Միւս կողմանէ միջին դարերուն հայ գրականութիւնն երկխաղ մտեցած ժողովրդեանն էւ. այս կը թափալտէր իր ստանան՝ մոխրակաւով բերնէ բերն, որ նոյն ժամանակները զարգացած են: Այս կարգի կերպական ազգեւցութիւն մեր հաւաքմանց մէջ գրաւոր ծագում ունեցող առականքը վրայ ալ կը տեսնենք բառական յաճախ բնական էր որ այս կերպական ազգեւցութեան հետ յառաջանար նաեւ նիւթական ազգեւցութիւնն, երբ առնուէին նաեւ բուն ժողովրդական նիւթեր. եւ արդեամբք նաեւ պայտիսներ չեն պակսիր. (§ 527—29.)

Հոս կը յարդդէ շատ հետաքրքրական եւ ընդարձակ մաս մը, զոր դժբախտաբար անհնար է մեզ ուրուագծել անգամ: Ազգային ծագմամբ առականքն են որ հոս մանրամասն քննութեան կ'առնուին, շատերն յառաջ բերուելով ուսու թարգմանութեամբ, համեմատութեամբ ազգային առանձնեւ, նշանակելով ազգիւններն որչափ որ կան, միով բանիւ ամէն կողմանէ լուսաւարանելով խորիրը. (§ 530—576.) Այս մասին ձեռն նիւթերը դասաւորուած են քանի մը գլխաւոր խմբերով: Նախ քննութեան կ'առնուին շարք մ'առականքներ, ինչպէս «նիւթեցի եւ ձրադար» (ձիձ, տես չար, Բ, 151), «նիւ եւ ձի» (ձիձ, անգ, Բ) 0 ձ եւ Նաւ (ՄԻ, անգ, Բ, 234), խլարդն (ձի, անգ, Բ, 153), Հաւորո եւ Բազէ (Յիւլ, անգ, 322) եւ խաղ եւ Գաթայ (Յիւլ, անգ, Բ, 320) որոնց՝ ինչպէս նաեւ ձայնեալ ամէնուն՝ նիւթը ցոյցացած կը գտնենք ժողովրդական առանձնեւ մէջ, զոր հաւաքած են Միասնաբնանց, ճուլարտեանց, Նաստարդեանց, Ցէր-Աղէքսանդրեան եւ շատ ուրիշները: Առաջին եւ ուրոյն խումբ մը կը կազմեն առականք իշող մասին, որ բաղմամբ խառնակներու եւ առանձնեւ նիւթն առած է Հայոց.¹ (§ 538—545.) որոնց հիմը կը կազմեն մեծաւ մասամբ առածաւոր նիւթեր, վճռական սալացածներ եւ նմաններ: Էլք Հայոց առանձնեւ գլխաւոր նիւթերէն մին է:² Երկու ուրիշ գլխաւոր խումբեր կը կազմեն երկու ուրիշ անանցն մասին առականքն, որոնք նոյնպէս մեծ դեր կը խաղան առականքն եւ առանձնեւ մէջ. այսինքն Գայլ եւ Աղւէս, կամ իւրաքանչիւրն առանձինն եւ կամ իրարու ընկերակցութեամբ ներկայացուելով. իւստի մերթ իւրեւ բարեկամ գաշակից իրարու եւ մերթ առիթ թշնամի իրարու դէմ, բայց երկու գէպքին մէջ ալ իրենց հետ՝ որ գլխաւոր գործող գերերն ունին, կը ներկայանան նոյն պատկերներուն մէջ ուրիշ կենդանիներ ալ՝ եւ, չորի, ուղտ, ոչխար, շուն եւն: Ուստի ասանք պնդուած առածաւոր նկարագիր չունին՝ ինչպիսի էին իշող մասին առականքն, այլ աւելի թշնամեական նկարագրու առականքն են: Միւս անառանքներն ի հարկէ աւելի երկրորդական կամ նաեւ ծառայական գերերն ունին. ամէնուն մէջ որոշ կը գծուի երկուքին գլխաւոր նկարագիրը, Աղւէսը՝ խորամանկ, Գայլը՝ անխելք. բայց նաեւ

¹ Գտնուած յառաջ բերուած են թարգմանաւորականքն 22, 23 եւ 24. ² Նիւթ. «Նիւթեցի» յոյս յոյսածն թ ԳՄԼԻՈՒ 1890, Բ. 9, էջ 1—2:

ժողովրդական առաքիններու մէջ աղուէն իրեն յաջորդակ առաքինի խնդրատակ մը, գայլը՝ խնդրակ մը, ինչպէս կը տեսնենք նաեւ առանձնեւ մէջ, օրինակի համար՝ «Խնդր՝ գէլին անուն է կոտորեր, աղուէն աշխարհք քանդեցն՝, եւ նմաններ, Այսպէս կ'ընեն նախ խումբ մ'առաքին ժողովրդական նազմանք Գայլոյ մասին» (§ 546—553,) որոնք՝ ինչպէս նաեւ յաջորդ Եղուխում առաքիններ՝ շօշափման շատ կէտեր ունին նաեւ երկրպագան եւ արեւելեան առաքիններ հետ։ Աղուխում մասին առաքին խումբն երկու տեսակ է։ Նախ կը գտնեն այն առաքիններ, ուր աղուէն առանձինն կը ներկայանայ առանց գայլին ընկերակցութեան (§ 554—569.) եւ առաջ ալ երկու ցիւղի կրնան որոշուիլ, այսինքն կան առաքիններ աղուխում մասին որոնք աւելի առանձնաւոր են,¹ եւ երկրորդ այնպիսիներ՝ թառաքնական ներառարան, ինչպէս վերը նշանակեցինք։² Այս խմբին երկրորդ տեսակն է՝ ինչպէս ըսինք՝ Առաքիններ, ուր Աղուէն եւ Գայլ ի փոխին գործող գերով մը կը ներկայանան, կամ առաքիններ աղուխում գայլու ընկերակցու-

թեամբ։³ (§ 570—76.) Այս ամենուն մանրամասնութեանց մէջ մտնել անհնար է մեղի հոս։

Ըստ հետաքրքրական կէտ մըն է որ այս ամէն — առաւել կամ նուազ հաւանականութեամբ ժողովրդական — առաքիններն հաստ մ'ալ չենք գտներ բուն իսկ մարգմանայ յառուկ առաքիններուն մէջ։ Թեւեւ վարդապետ առաքիններ լիակատար թուով հասած չեն, սակայն վարդապետ Այգեկցոյ՝ ԺԲ—ԺԳ. գարեւրուն ապրող առաքնական խրատախօսին՝ մեղի հասած առաքիններուն մէջ չենք գտներ եւ ոչ հաստ մը ժողովրդական առաքիններէն,⁴ յասու կապէս ժողովրդեան առասպելներէն եւ զրոյցներէն կենդանական վէպին կամ կենդանաց վրայ։ Ուստի անմիջ որ մեր հաւաքմանց մէջ կը գտնուին՝ աւելի ուշ շրջանի կը վերաբերին, այն ժամանակի երբ ժողովրդական հասանք սկսած հեղհեղեռն աւելի մասը գտնել հայ գրականութեան մէջ. (§ 577.) Գառուկ տախտակ մը (Տխտ. ԼԳ.) մեր առջեւը կը գտնուի այս բոլոր ժողովրդական առաքիններ՝ թուով իբր 59, նշանակելով նաեւ այն ամէն տեղերն ուր կը գտնուին։ Ամենեւ աւելի ունին JVagGD հասարակները. յետայ կու գան BC եւ Br. Հոս աչքի կը զարնեն այն պարագան որ օրինակի համար F ձեռագիրն՝ որ միշտ բնագիրները ռասիպցընելու քիչ մը կը ցուցնեն, ամենէն քիչ ունի ժողովրդական առաքիններ՝ միայն երեք հասարակներ, մինչդեռ D ձեռագիրն՝ որ ընդհանրապէս բնա-

¹ Հմմտ. Ջուլիանոսի՝ 72. Յեր. Աղեքանդեան՝ 113. Մանասթեան՝ 1. Քնար. էջ Ը, եւ այլն։

² Բազմաթիւ ուրիշներու յատկապէս յառաջ բերուած են թարգմանութեան առաքիններ՝ ՅԵՆ «ԳԱՄԼ յասու» (Հար. Բ. 321.) — ՄԺԲ «ԳԱՄԼ եւ Եղուխում» (Բ. 238.) — ՊԼ՝ «ԳԱՄԼ եւ Երբ շուք» (Բ. 107.) — ՄԺԳ «Եղուխում եւ ԳԱՄԼ» (Բ. 238.) — ԵԺ «Գառուկ ԳԱՄԼ» (Բ. 323) շատ ընդարձակ։

³ Ըստ ուրիշներու հետ յառաջ բերուած են հոս թարգմանութեան առաքիններ՝ ՊԺ «Աղուէն եւ Մարգար» (Հար. Բ. 89.) — ԵԺԲ «Աղուէն եւ Գարեպետ մարգար» (Բ. 319.) — ԵԺ «Աղուէն եւ Արագիւն» (Բ. 319.) — Բար. Եղուխում ԵՄ կտարն «Աղուէն» (Հար. Գ. 172) եւ ասոր համաժամանակ՝ ճեմե «Խուսաղ եւ Թագաւոր» (Բ. 132) եւն։ Նշանուոր եւ յատկապէս առաքին ՀԺ «Բազմաթիւ առաքին» (Բ. 100) որ լուի կը գտնուի ժողովրդական գաղափարն աղուխում ներառարն մասին իրեն տիպոր խորամանկութեան (սլ նուազ նաեւ կտարն, ստե 569—64) եւ որ արդէն կը գտնուի Ռոյնիկանա առաքին Երկրորդ շրջանի մէջ (այլ. էջ 183. ԻԲ.) «Հարցին ընդ աղուէն թէ քանի ՄԼ եւ արտիւտ» (այսինքն՝ «քանի ցեղ արտիւտ») գիտեալ. նա կըլիցարու եւ ասե։ Հարցար կ'ըլ եւ արտիւտ գիտե՞մ. երեսուն՝ աղուէն առաքին լունի, թող թէ քանի անկար. ապա մեծ արտիւտ այն է իմ որ ոչ եւ զլուս անտանեմ, եւ ոչ նա զլուս Հմմտ. ժողովրդական առաքին (Ջուլիանոսի, 5) «Աղուէնի հարցալին թէ քանի տեսակ զո» (ԵՄ 32) գիտեալ։ Ըստ լունի առաքին խումբն է 32 պոս գիտե՞մ. Հարցին՝ Դն լուս. Ըստ. Լուսն ան է որ ոչ եւ լունին տեսնեմ եւ ոչ լունը երեւի, Հմմտ. անկու. Ե նաեւ. բազմաթիւ ուրիշներ՝ արտիւտն եւ արեւմտեան։

⁴ Օրինակի համար ի միջի այլոց՝ գեղեցիկ առաքին մը (Աղուէն-Ժաշանայ) վարդապետ Այգեկցոյ չափ որ յայտնաբերէ ժողովրդական ծագում ունի, (Հար. Գ. 108, ԵՄ 2.) նոյնը միջ արդէն Գայի չափ. սեւ նաեւ. յետայ։

¹ Այսպէս ի փիլ այլոց յառաջ կը բերուին թարգմանութեամբ՝ ՊԺ «Աղուէն եւ Թագաւոր ԳԱՄԼ» (Հար. Բ. 85.) — ԵԺԲ «ԳԱՄԼ արորդ եւ աղուէն» (Բ. 321.) — ԵԺԲ «Աղուէն եւ ԳԱՄԼ եւ Աղուէն» (Բ. 77.) — ԵԺԳ «ԳԱՄԼ եւ աղուէն եւ Երբ» (Բ. 131) եւ արեւմտ։

² ԵԺԳ միայն «Աղուէն եւ ԳԱՄԼ» առաքին մէջ (ընդգրկուած § 340) վարդապետ կենդանութիւն մը առանձնապէս, առաքին. բայց առ ժողովրդական առաքինի մը նմանութեան չէ։ Միակ տեղ է «Աղուէն եւ Թագաւոր», Հար. Գ. 85. Թեւեւ վարդապետ գտնուածն է հասանքներ ժողովրդական ներառարն իրեն մը արու. մասին, թեւեւ ոչ առաքին է։ Այս կտարն է՝ ԱՄԺԵՆԻ Երեւի ի միջի ժողովրդական եւ կամեան խաղաղի, եւ մի մի առաքին. Գ. ընդգրկուին իրարու դուր կարողանին. եւ արու. ստե՞մ. Աղուխում ԵՄ Գ. ԵՄ յայնչե՞մ. առաքինի կամ խաղաղի Հմմտ. առաքիններէն՝ «Աղուէն խաղաղ գտաւ, անմեծ մարդն կուսի եւն (Ջուլիանոսի, 28.) վարդապետ չափ կայ ժողովրդական առաքին մ'ալ՝ Իմաստան առաքինը որ «Ետայ կըգտնեն նայթման մեծան մեծ արեւմտեան» եւն (Հար. Գ. 104—5. Թեւ. ԼԳ.) սակայն ասոր վարդապետ լայն կրնայ ինչպիսիան ըլլալ, (սեւ նոյնը ստեղծականներուն մէջ՝ ԺԳ, Հար. Բ. 17), մանաւանդ որ Բարուխիտ Ե ձեռագիրն ալ ունի նոյնը (Հար. Գ. 148, Թեւ. Թ.) իբրեւ. Խուսկ զոր արցին իմաստաբերին, եւ կ'ըլ հաստատուի ալ վարդապետ լայն կրնայ ինչպիսիան լինել թէ Ինչե՞մ առաքին վերանաւ է ժողովրդական առաքին մը՝ թէ կարգապէս օգտուած է մարդը ժողովրդական առաքին աւելցում։

գիրը գրաբարցընելու միտութիւն կը ցուցնէ, շատ աւելի ունի ասոնցմէ՝ թուով 20 հատ: Ընդհանրապէս մեծամասնութիւնն ամէն կարգի հաւաքմանց մէջ կը գտնուի. հատ մը՝ Վարդապետայ Ալեքեանց թով (՝ Խմաստուն աւագեշ,) երեք հատ տաղաշարի առակներ՝ որոնց մասին խօսեցանք: Հինգ հատ Միսիմարայ Գոշի տրուած առակներուն մէջ՝, երկու հատ Գրիգորի Մարտարոսի թով (Արարչոյ, ճանճ եւ Առիւծ, տես վերը) եւ հատ մը Մովսիսի Ռուսեանց պատմութեան մէջ (՝ Կորեմի, տես վերը) յառաջ բերուած. (§ 578): Ժողովրդական առակներս ընդհանրապէս պատահական կապ մ'աւելին, մեր հաւաքմանց մէջ կարծես պատահաբար մտած են: Ուրոյն խումբ մ'ալ կարգման են երբեմն. այսպէս՝ օրինակի համար՝ Վ կամ Սովորականին մէջ վերջիշեալ 8-րդականի, (8-րդ. 1-րդ) թուերը 8—22՝ նշանակուած են այս թուերով՝ Թ. 65 74 եւ 78—79, ուստի բոլորովին շարունակեալ կարգով. (Թ. 75 առակ չէ.) Թեւեւ ի հօրիւն ասով՝ Նոյն հաւաքման մէջ միւսներուն հետ խառնուած: Սակայն յայտնի կը անձուի (նաեւ ժողովրդական ձեւերու պնդողութենէն) որ այս հայ ազգագրական տարրերը մեր հաւաքմանց մէջ մտած են այլեւայլ ժամանակ եւ զանազան անձերու ձեռք: Գիտակցական աշխատութիւն եւ կանուխ մտածուած յառակագիծ մը չենք տեսներ՝ ժողովրդական առատելներն օրտիւ գործածելու: Եթէ ընտրութիւն մ'ըղած է, այն ուղղութիւնաբէր եղած ըլլալու է որ աւելի ասեմուած են նիւթեր խրատական նպատակով. յետոյ նաեւ զուարճալիներ: Իւրաքանչիւր դէպք քանց ու ճշտակին համեմատ քաղած կ'երեւայ ժողովրդական գանձերէն եւ ճիստացուած վարդանեան հաւաքումները. (§ 579):

Երկու պարագայ պէտք է հոս նշանակել, որ թերեւ շատօրէն կը ցուցնեն կարեւորան թէ Հայոց թով ալ կար կենդանական վէպ մը: Այս կէտերն են՝ նախ որ առակաց զիջադները (գեր ունեցող անասունը) կը ներկայանան իբր իրա-

րու ազգակիցներ. եւ երկրորդ որ անասունը մարդկային անուններ կը կրեն. ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կը գտնենք ՝ Ռընարի, վէպին մէջ: Հոն քանի որ խմբագրութիւնը գայլն ու աղուէսը ՝ ինձափ, կ'անուանեն իրարու, ուրիշները՝ գայլը ՝ քեռի, եւ աղուէսը ՝ քեռորդի, ՝ Հայկական առասպելաց մէջ, ինչպէս նաեւ վրականներուն, գայլն ու աղուէսն առհասարակ ՝ եղբայր, են իրարու, բայց տեղ տեղ նաեւ ՝ քեռի, ու ՝ քեռորդի, (Հմտ. առակներս ԾԻԻ, ԿԵ, ԿԸ, ՅԻԵ, ԵԵ.) իսկ ՝ ինձափ չենք գտներ: Յիշեալ վէպին մէջ անասունները կ'երեւան դարձեալ մարդկային անուններով՝ Renart, Isengrin, Hersent են, առհասարակ իբրեւ ցեղ մ'եւ ոչ անհատ անձնաւորութիւն կրելով յատկանշական անուն մը: Իսկ ժողովրդական առասպելներուն մէջ անասուններն այնպէս անհայտական անուններ չեն կրեր, որ միայն կենդանական վէպին է: Արդ անհնար է աշտորութիւն չընել հայերէն առակին ՝ Ուղտ եւ Գայլ եւ Աղուէս, ուր անասունները կ'երեւան նշանակեալ անհայտական մարդկային անուններով՝ Բոհո, Մորիս եւ Թորո: Անշուշտ մէկ ծիծառով գարուն չ'ըլլար, բայց երբ առակին մէջ՝ եթէ նաեւ միակի ըլլալ կը կարգանք թէ ՝ եւ յառաջ ունի զբնի ուղտոյն Բագոս եւ գայլին Մորիս, աղուէսն Թորոս, ընական է հարցընել թէ երբ էր այն ՝ յառաջն, եւ որով գրուեցաւ, եւ ո՞չ արդեօք գրին աչքին աւջու ունի ժողովրդական վէպ մը: Թերեւս Հայոց թով ալ գոյութիւն ունի կենդանական վէպ մը մարդկային անուններով,

1 Այսպէս G. Paris, Les sources du Roman de Renart, ի թերթին Journ. des Sav. 1894, p. 600—6. Նոյն խնդրոյ մասին՝ Grimm, Reinhart Fuchs, p. CCXXII—CCL գրութեւ C. Voratsch, Jakob Grimm's Deutsche Thier-sagen und die moderne Forschung, ի Preussische Jahrbücher, LXXX, 1895, p. 463 ff. — Միւս դուրս որ արեւելեան ճիւղին (սլ. ռուսկին) մէջ ՝ Բագոս վան իրարու աղուէսուն, եւն (Հոր. Գ. 179 ԵԵ) ոչ Գայլ ՝ Ալուհաստ, աղուէս, այլ նաեւ իւր հայրը՝ Ալուհ, յարմարեալ եւ ուրիշները մարդկային անուն չը կրեն:

2 Առակ ԾԻԻ (Հոր. Բ. 77 ցոռ ձեռագրաց ՎՅԵ Ե ԵԸ) ՝ Ուղտ եւ Գայլ եւ աղուէս երկէ եղբայր եւ ցեղանք եւ գառն հայ մ'աղտըր. եւ ասեմ ՝ Ուր ՝ մէն ձոր աւագն է, նայ կերթիք զհօտ: Ուտ գայլն, Ես այն գայլնն որդին եմ որ Նոյ ի առակն էաւ: Եւ ասե աղուէսն. Ուղ ողորմիկ, դու իմ կրտսեր թոճին ընկերն ես: Ուղտ առաւել զհօտն կանիկնցաւ եւ ասե. Ուղ որդեակ, ապա այս չէրեւոյ յերկն է եղած: Ես յայնմ անունն գրին առցայն ՝ Բագոս եւ Գայլ (այն ՝ Մորիս, աղուէսուն ՝ Թորոս: Եւ կամեցաւ Գայլն ձեռն ի վեր, զի ասեք զհօտն յուղտն: Եւ նախ զգլուխ էաւ ի ծկայմէն [Ի ծիծառն մէն, Ե Ի ձեռնցն մէն]: Կա սխուռ գառն իրկընեմ [Ե կիտակ, Ի կիլեմեմ]: Նայ աղուէսն ի լուր՝ Գայլ, ասե ձայնիւ եղանակէլ ի Բագոս ի Բագոսն, լեւնայ Մորիսն եւ լուր՝ Գայլ Թագոսն: Յոջանէ, ԵԵ:

3 Այս առակներն են՝ 22 Առիւծ եւ Թռչն Գայլ (այս. ՎԵԵԵ. էջ 76:) — 22՝ Արջ եւ աղուէս (այս. 77—8) — 22՝ Աղուէս եւ Գայլ կորցնող (այս. 79: Նոյն՝ Վարդանայ թով Գ. տես Հոր. Գ. 108:) — 22՝ Աղուէս — քահանայ (այս. 84: Նոյն՝ Վարդանայ ԾԸ, տես Գ. 109, համեմատելի՝ Grimm, Reinhart Fuchs, Բերլին 1834, էջ LXXV, կամ L. Sudre, Les sources du Roman du Renard, Գարն 1899, էջ 223—231) — 22ԻԵ՝ Հուռ (այս. 108, Նոյն՝ Վարդանայ թով ԻԵ, տես Հոր. Գ. 107, համեմատելի Բարսեղեանց թով՝ Զոր. Վառդ. Թ. 173, Թ. 120ա, ԵԵԻ) Նոյն կարգի է նաեւ 22Բ (այս. 79: Վարդանայ ԾԻԻ, տես Գ. 109:)

որով ըլլայ յիշնալ առաւրդը՝ (§ 580)։ Մեր հաւաքմանց մէջ բաւական շօշափման կէտեր կը գտնենք՝ «Ուրնարի», վէպին հետ։ Սակայն մէկ կամ միւս կողման իրարմե օւղղակի կախում ունենալուն գծաւորաւ կրնայ խօսք ըլլալ։ Գոնէ մեզի ծանօթ ինն տյնովսի փաստեր որ այսպիսի խնդիր մը յուզելու ստիպեն։ Այս փաստերն եթէ գտնուին, գծաւորին չէ նշանակել այն ճամբան որով Գաղղիացւոց եւ Գերմանացւոց միջինդարեան վէպը կրնար անցնել Հայոց, խաւարաց առաւանդներն, Կիլիկիոն Հայոց Եւրոպային հետ հաղորդակցութիւնն եւն։ Պէտք է աչքի առնել առնեալ այն ալ՝ որ եթէ Հայերը Կիլիկիոյ մէջ կրնային մերձաւոր իշխանութիւններէն ընդունիլ եւրոպական առաւելները, Հայոցով ալ կրնային նոյն ճամբով Եւրոպացւոց անցնիլ արեւելեան նիւթեր։ Սակայն լուծելու գլխաւոր խնդիրն է պարզաբանել միջինդարեան հայ Ժողովրդական զբաղման շարքն ու նկարագիրը՝ ձեռագրաց մէջ պահուած մնացորդներէն, եթէ կալ ճշգրտենք։ Հայոց եւ Եւրոպացւոց մէջ հաղորդակցութեան ճամբաները բազմազան էին, Եւրոպացիք կրնային հայկական տարագրութեանց ծանօթանալ նոյն խի Եւրոպայի մէջ, հայկական գաղթականութեանց մէջ, գեթ՝ օրինակի համար ի Սալեռնոյ, որ արդէն յիշելու առիթ ունեցանք (հմտ. § 267)։ Եւ Սալեռնոյ դեր մը կը խաղայ նաեւ միջինդարեան եւրոպական վէպին մէջ։ Աւելորդ չէ նշանակել որ հայ շնչուն ծանօթ է միջինդարեան եւրոպական գրականութեան, օրինակի համար հինգաղղիական ստղաշափութեան մը մէջ՝ լատին-

ներէնի եւ գաղղիներէնի հետ՝ համապատ կմ յիշուին յոռնարէն եւ հայերէն. (§ 581)։ Մեր հաւաքմանց ուշ ժամանակի ձեւերուն եւ «Ուրնարի», վէպին նշանակուած շօշափման կէտերը կը անկնին երկուքին ալ հիմնական նշյն աղբիւրներն առնենալովն։ «Ուրնարի», վէպին շրջանակը, G. Paris հաւանական կըրագացութեան համեմատ (անդ, էջ 610) կը գծուի արեւելեան Գաղղիա իր Ժ. գարուն լատին բանաստեղծէն։ Անծանօթ է այն ինչ որ բանաստեղծը յոռնունէ մուծած է այս շրջանակին մէջ, բայց ինչ որ յետոյ կը ծանօթանայ՝ երկու գլխաւոր ընդարձակ աղբիւրներէն է, այսինքն՝ «Ժողովրդական զբաղման շարքն եւ յոռնական-արեւելեան առակներ կենդանիներու»։ Մեր հաւաքմանց ալ առակաւոր նիւթերն ուշ ժամանակ նոր ու բազմակերպ կըրագանափոխութիւններ կրնան են, բայց իրենց ալ գլխաւոր աղբիւրները նոյն երկուքն են՝ «Եոռնական-արեւելեան առակներ», եւ «Ժողովրդական զբաղման շարքն» (§ 582)։ Գառնալով հայ Ժողովրդական առականներն, կրնանք վերջապէս ետեւորել որ առանձին մանրակներ ըլլած կամ գրուած քաղաւաններ առանձին մանրակներու մէկ կենդանական վէպի մը. որ անոր հիմնական մասն էր վէպական պատմութիւն մը մրցման Աղաթաւ եւ Գալլիէ՝ ճոխարէն ի Տարկէ պատմիչներով բազմաթիւ ուրիշ արկններու թէ գլխաւոր գիւցազանց եւ թէ ուրիշ անձանց. որ վերջապէս՝ աղաթաւ յաղթանակով կ'աւարտեն նոյն վէպատմութիւնը նոյն անուամբ. եւ որ նոյն խի՝ «Աղաթաւի» անուամբ կոչուութիւնը ճագած է աղաթաւ մանր Ժողովրդական վէպատմութեան ծանօթութենէն. թէեւ կըրբակներն որ Աւարդանեան հաւաքմանց մէկ տեսակը մկրտեցին «Աղաթաւ գիւցա» անուամբ, աղաթաւ անունն օտի ինչպէս արդէն ջանացիկը ապացոյցանել, զորով խնամք կը հասկընային՝ ըստ ամենայն հասանափոխութեան՝ խորանային դիրք ձին մարդկային ազգին։ Սակայն այսամէնն են. լատինութեան արժէք միայն ունի. Հայոց քով ունիլ ստուգիլ գոյութիւն նոյն հիմամբը ամբողջական ընդարձակ վէպ մը, որուն մեկնորքը կարելի ըլլայ գտնել մեր առակաց մէջ։ Երբ որ Ես առակներն անյիշատակ ժամանակներէ՝ ստացուածք էին Հայաստանի բնակչաց՝ թէ երեւցան անոնք հայկական Ժողովրդական մշակմամբ առակաւոր նիւթերու՝ որ վաղուց անցած

1 G. Paris (անդ՝ 604—5) անուանեց կը անկէ պատկեր թէ Այս անուանեց կը արեւին միջին արեւոյց հետ մարդը զի միջին ընտանութեանը կը գտնուի եւ պատկեր կը զգայ զանազան անուանելու։ Միայն թէ պատկերով գծուած է անկնի մը առակին մէջ ուղղութիւն «Գաղղիոյ կողմէն»։ Նոյն անկնի մէջ կա պայ ընդ ճշգրտագին Ես P. Kretschmer իր գրութեան մէջ՝ Der Eael Nikos (ի թիւթին Byzantinische Zeitschrift, VI, 469—479), առակին յոռնական Ժողովրդական ստղաշափութեան մը ընդ, Գալլիա եւ Աղաթաւի զոյց, ուր կը լինի «Աղաթաւ կը կուտի (նկիւն, նկիւնը)»։

2 Սալեռնոյ կ'երթայ Աղաթաւ գաղղիաց Ժողովրդական հիւանդութեան համար գեղ փնտռել գտնելու (Isengrimus ա. J. Grimm, Reinh. Fuchs, 171 ff, ա. Բ. LXVII: Hec ego perpendens abii pettique Salernum.) Ի Սալեռնոյ աղաթաւութեան ժամանակ աղաթաւ կը արդի ընտանիքն, պարկերը՝ խաղերէն լինեն. (անոն Grimm, անդ. Բ. LXV.)

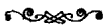
3 Ես առաւ Wackernagel. Altfranzösische Lieder und Leiche, Բալէ 1846, էջ 64. du Möril, Poésies etc. p. 112. Ես առաւ այս աղաթաւ Ժ. Qui tout

sauroit lou l'aitin / Jeank'en seivent li lettrés, / François et g'rou, et ermin, / et tout lingaig: esprovei k'...

էին ի Հայաստան Արեւմտեան եւ Արեւելեան, բլլայ գրաւոր բլլայ բերանացի ճամբով: Այս եւ շատ ուրիշ ինքրորեն իր մեան ապագային: Հոս մեզի համար բաւական է այն ալ, եթէ յարողեցանք ներկայացնել Հայոց քով միջին-գարուն հասանալան գլուխիւն ունենայն ժողովրդական առասպելներու կենդանական աշխարհէն բերել բերան շրջելով, եւ անոնց ազդեցութիւնն՝ այսպէս կամ այնպէս՝ մեր հաւաքմանց վրայ. (§ 583):

(Ընթանալիք)

4. 8. 8.

Գ Ր Ո Վ Ա Ն

ԱՅՈՊԵՅՈՍ ԵՒ ԻՐ ԵՐԱՐԻՐԱԿԱՆ ԸՄՈՒՄ-ՅՈՒՆԸՆՈՍ

(Ընթանալիք)

ԺԱ. Ընթանակ իմն շուրջ թաւալի զմարդկային իրողութեամբ, որ երբեք երբեք այլապէս բերել չենք եւ չընթերէն, եւ անհասարակութիւն է ոյցոյ՝ ոչ միայն միայն իրիք յառաջիկայիցն՝ ի նոյնութեան: Պարտ է ուրեմն բնի, ով կարող թագաւոր, ի սոցին շատագործ փոխարկութեանն՝

անփոխարկելի ունել զբարեպաշտ մասնութիւնն: ԺԲ. Ի բաց զարմիք ի պատիւ բանիցն շողորթած արպէս ի յափշտակոյ բարուցագուսաց. քանից արտ զաշտ մարմնոյն բերն, իսկ նորա զհոգւոյն մասն մասնն ուղեցուցանեն՝ ոչ ներկով տեսանել զերացն ճշմարտութիւն. քանզի կամ զովսեն երբեմն զարծանիս պարտաւ, կամ պարտաւն յաջակից զուսուրդն՝ արժանի զովեւորից՝ զի մին ի յերկուց աստի ի յինքեանց մեղանշիցի, կամ շարն զովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ:

ԺԳ. Հաւասար լինել պարտ է հանապաղ իսահակութեան՝ թագաւորին. քանզի փոփոխելն ընդ փոխարկութիւն իրողութեանցն, նշանակ լինի անկողուն արամահաւութեան: Իսկ հասարակապէս ի բարին յենուն (որպէս բարեպաշտ ձեռ կարողութիւնն սերտեալ է) եւ ոչ առ ամբարտաւանութիւն ի վեր ամբարանելին, եւ ոչ ի տիրութիւն ի ստոր բերելն, հաստանոց եւ ապահովապէս, եւ այնպիսի՝ որք անդադուելի ունին զհոգիս:

ԺԴ. Եթէ դը զմասնութիւնն մարքեալ ունին ի մարդկային խաղութեանց, եւ տեսանել զանշութիւն իւրոյն բնութեան, եւ զպոլութիւն եւ զպոլութեան ի ստի ի ստի կենաց, եւ զազոն՝ որ զարծեալ է ի մարմինն, ոչ անկելի ի պարեմն հպարտութեան, թէ եւ իցէ ի բարձու արժանապատեանութեան:

ԺԵ. Գեր քան զամենայն փառաւորութիւնն թագաւորութեան՝ պարն բարեպաշտութեան զթագաւորն զարգարէ. քանզի հարստութիւնն անհետանայ եւ փառքն անցանէ. իսկ շուրս առ-

տուածային քաղաքավարութեան յամահա յաւիտեանս յարաւի՛, եւ անոր քան զմարտուած զուսոյն՝ զեաներեալ կայունցանէ:

ԺԶ. Կարի ինձ թուի անտեղադրելն ինել, զի հարուստ եւ աղքատ մարդիկ յամահա իրողութեանց զմանս վրաս կրեն. քանզի ոմանք ի յփառութենէ պարգաւտին. իսկ ոմանք ի սովոյ ապակոնին: Եւ ոմանք գրաւեալ նուաճեն զհաւս աշխարհի. իսկ ոմանք ոչ ունին՝ ուր կայունցեն զներքանս սոցին: Արգ՝ զի երկրքն եւս առողջութեան զիպեցին, բարձմամբ եւ յաւելմամբ զարմանել պիտի, եւ առ հաւասարութիւն՝ զանհաւասարութիւնն անդադրեցել:

ԺԷ. Առ մեծաւ բացայայտակի՛ ցուցաւ ժամանակն բարեկեցութեան, զորեւապաշտն ասաց ոմն ի հնոց լինելի զոյ, յարժա՛ կամ իմաստաւոր թագաւորեցեն, կամ թագաւոր իմաստաւորեցեն: Եւ քանզի իմաստաւորելով արժանի եղէր թագաւորութեան, եւ թագաւորելով մի ի բաց կայէր յիմաստաւորութենէ: Զանգի եթէ սիրելն զիմաստութիւն՝ առնէ զիմաստաւորութիւն, իսկ սկզբն իմաստութեան՝ երկիրն Նուաճոյ, զոր ի կործոն ձեռ հանապաղ ունի, բաշխայաւ եւ որպէս ճշմարիտ առ յինէն ասացեալ:

ԺԸ. Թագաւոր զքեզ քառ ճշմարտութեան ասհմանեալ բարոյսանով՝ երբ թագաւորել եւ տիրել հեշտութեանցն՝ կարողացեալ, եւ զպսակն ողախահաւութեան ի զլուի կուտեալ, եւ զծիրանին արգարութեան զքեցեալ: Զանգի այլ իշխանութիւն՝ զմահն ունի յաշտ. իսկ այսպիսի թագաւորութիւն՝ զամահն մնացանութիւնն պահէ: Եւ այն՝ յայսմ յաւիտեանս լուծանի. իսկ այս՝ յաւիտեանական ամանանցն զերծանէ:

ԺԹ. Եթէ ընդ պատիւն որ յամենայն յառաջածի՛ կամկեցի բերելիք, լը ամենայնու հասարակ բարեբար. քանզի ոչ մի ինչ այնպէս առ բարեմասութիւնն բարեբար, որպէս շնորհ բարեբարութեան տուեալ կարողեցին: Զանգի վրան երկրիդ եղեալ՝ ծառայութիւնն՝ ձեռնարկեալ, շողմանութիւն է. որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ նենգէ այնպիսի՝ որք ինքեան մահմանան:

Ի. Երբեք յարգոյ եւ թագաւորութիւնն ձեռ, զի թշնամեացն ցուցանէ զիշխանութիւն. իսկ հպատակեացն առաւոր մարդաւորութիւն: Եւ որ յաղթ թէ նոցա զորութեամբ զինոց, անգնէ որբով յարթութաւոր ի յիւրացն. քանզի սրբաւ եւ զազանի եւ ոչխորի միջոցն, այնչափ երկացուն համարեալ լինի տարբերութիւն:

ԻԱ. Գոյրութեամբ մարմնոյ հաւասար է ամենայն մարդկայն թագաւորութեան իսկ իշխանութեամբ արժանապատեանութեան նման եւ Առաւմտին ամենեցուն. քանզի ոչ ոմն ի յերկիր քան զինքն բարձրացին: Պարտ է ուրեմն նմա եւ իբրեւ զլուստուած մի արգելանալ, եւ արպէ մահկանացու մի բարձրակցել. զի թէ եւ առաւմտային պատկերաւ պատեալ է, բայց եւ հողային փոշեալ փաղհանեցեալ է. որով ուսցի ապամենեան զհաւասարութիւն:

ԻԲ. Ընկալ զայնտիկ՝ որք զօգտակարն խորհի՛ կամին, եւ մի զայնա՛ որք շողորթելի յալով